

М. О. Стефанчук
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

УДК 34.047

ДО ПИТАННЯ ПРО ДИНАМІКУ СУБ'ЄКТИВНОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

У даній статті розглядається питання динаміки суб'єктивного цивільного права та досліджуються особливості кожного етапу проходження суб'єктивного цивільного права від його виникнення до його здійснення.

В данной статье рассматривается вопрос динамики субъективного гражданского права, исследуются особенности каждого этапа прохождения субъективного гражданского права от его возникновения до его осуществления.

In this article the question of dynamics of equitable civil right is examined and the features of every stage of passing of subject of civil law are probed from his origin to his realization.

Питання визначення поняття суб'єктивного цивільного права та його здійснення завжди займало одне з чільних місць у правовій науці. Основними питаннями, щодо яких існує дискусія серед науковців, є визначення динаміки суб'єктивного цивільного права з моменту його зародження до моменту повноцінного здійснення. З огляду на системність та взаємопов'язаність правових явищ, для найбільш повного дослідження поняття суб'єктивного цивільного права потрібно розглянути його в контексті із суміжними правовими категоріями, виявити співвідношення між ними, встановити спільні та відмінні ознаки. Саме тому метою даної статті є визначення особливостей кожного етапу проходження суб'єктивного цивільного права від його виникнення до його здійснення.

Над проблемою динаміки суб'єктивного цивільного права почали замислюватись ще давньоримські юристи (Цельс і Гай), ця проблема була предметом дослідження провідних дореволюційних вчених Європи (Б. Віндшейда, Ж. Ш. Ф. Демоломба, Г. Дернбурга, Л. Еннекеруса, Р. ф. Іерінга, П. Лафарга, Д. І. Мейера, Й. О. Покровського, Г. Ф. Пухти, Ф. К. ф. Савіні, Г. Ф. Шершеневича); сучасних науковців (М. М. Агаркова, С. С. Алексєєва, М. Й. Бару, Д. В. Бобрової, А. В. Венедиктова, В. П. Грибанова, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, Б. С. Ђбзєєва, В. І. Ємельянова, С. Г. Зайцевої, І. В. Жилінкової, В. П. Камішанського, Л. О. Красавчикової, В. М. Коссака, Н. С. Кузнецової, І. М. Кучеренко, В. В. Луця, А. А. Маліновського, В. В. Меркулова, В. М. Пашина, І. М. Панкевича, І. С. Перетерського, О. О. Поротікової, П. М. Рабіновича, О. В. Розгон, М. В. Самолової, О. В. Сауніної, П. Н. Сергєйко, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Суховерхого, Ю. К. Толстого, Є. О. Суханова, В. С. Устінова, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, Т. С. Яценко) та інших.

Але на сьогодні так і залишаються дискусійними питання щодо визначення поняття суб'єктивного цивільного права та стадій його розвитку. При цьому суб'єктивне цивільне право розвивається поетапно і проходить декілька стадій, тобто декілька періодів (етапів) у розвитку, і на кожній з них має свої якісні особливості і відмінності [1, с. 609]. Ц. А. Ямпольская, наприклад, вважає, що суб'єктивне цивільне право з моменту виникнення до моменту здійснення проходить три стадії: стадію цивільної правоздатності (потенційний стан суб'єктивного цивільного права); стадію виникнення суб'єктивних цивільних прав і стадію здійснення суб'єктивного цивільного права у конкретних правовідносинах [2, с. 162]. І саме для встановлення сутності суб'єктивного цивільного права, визначення його місця в системі правових явищ та понять, ми проаналізуємо

співвідношення суб'єктивного цивільного права із іншими суміжними правовими категоріями, які виникають на даних стадіях.

Перша стадія, коли суб'єктивне право лише виникає, пов'язується із цивільною правоздатністю, але, як правильно зазначає Ю. К. Толстой, "суб'єктивні права безпосередньо із правоздатності виникнути не можуть ... для виникнення суб'єктивного права необхідно, щоб настав юридичний факт, передбачений нормою права" [3, 68], тому, як ми бачимо, окрім правоздатності для виникнення суб'єктивного цивільного права є необхідними наявність правової норми і визначеного юридичного факту чи їх сукупності (юридичного складу). Звідси випливає, що виникнення будь-якого суб'єктивного цивільного права є результатом взаємодії цивільно-правової норми, цивільної правоздатності і юридичного факту.

Говорячи про цивільну правоздатність як передумову виникнення суб'єктивного цивільного права, слід звернутись до ЦК України, де у ч. 1 ст. 25 чітко зазначено, що цивільна правоздатність є здатністю мати цивільні права та обов'язки. І хоча у цивілістичній літературі існує думка, начебто правоздатність є особливим суб'єктивним правом [4, с. 36], переконливішою є точка зору О. О. Красавчикова, який стверджує, що, коли розглядати правоздатність як право, то в такому випадку неможливо визначити носія кореспондуючого даному праву обов'язку, оскільки ним не може бути ні інша особа, ні колективне утворення, ні держава. Більше того, неможливо навіть визначити зміст такого обов'язку [5, с. 5]. Окрім того, для виникнення суб'єктивного цивільного права в тієї чи іншої особи, попри наявність правоздатності, необхідно також існування юридичного факту чи їх сукупності. У зв'язку з цим, суб'єктивне право не може бути ототожене з однією із його передумов.

Не зважаючи на аргументи О. О. Красавчикова, окремі вчені висловлюють думку про включення суб'єктивного цивільного права до цивільної правоздатності, як елемента останньої, [6, с. 27] але такі судження обґрунтовано критикуються. Так, К. А. Флейшиц абсолютно справедливо відмітила, що правоздатність є необхідною "передумовою" виникнення суб'єктивного права, тому суб'єктивні права, які виникають у конкретної особи за умови її правоздатності, не можуть бути "елементами" правоздатності, оскільки не можна визнати можливість виникнення і існування протягом певного часу правоздатності без необхідних для неї елементів [7, с. 264]).

На думку В. А. Кучинського, не можна вважати суб'єктивне право елементом правоздатності ще й тому, що в іншому випадку поняття правоздатності та правового статусу ототожнюватимуться, а це неприпустимо. Правовий статус є сукупністю закріплених у нормах діючого права чітко визначених прав та обов'язків, які встановлюють межі можливої та обов'язкової поведінки загальної для всіх осіб, що відповідають певним визначеним ознакам [8, с. 43-48].

Ц. А. Ямпольская вважає, що не можна вважати складовою правоздатності й ті права, які закріплені в об'єктивних нормах права, адже такі норми лише визначають межі можливої поведінки, а правоздатність забезпечує лише можливість бути носієм таких прав. Індивідуально визначену сукупність суб'єктивних прав, належних особі, з тих суб'єктивних прав, що виникають на підставі певних юридичних фактів варто вважати не правоздатністю, а правовим статусом особи [2, с. 161-166].

Порівнюючи поняття "суб'єктивне право", "правоздатність" та "правовий статус" Н. Г. Александров доходить висновку, що право, визначаючи коло дій, які держава дозволяє вчиняти "встановлює "правоздатність" або правовий статус громадян, організацій та установ", тим самим визначає їх правове становище [11, с. 193]. Але згодом він розмежовує поняття правоздатності і правового статусу і охарактеризовує останній як коло тих суб'єктивних прав, які "повинні надаватись суб'єкту, коли він вступає у відповідні правовідносини", юридичних обов'язків, які "можуть бути покладені на суб'єкта у відповідних правовідносинах" і "загальних заборон на вчинення відповідних дій" [11, с. 193].

Найбільш прийнятною для нас є точка зору Д. М. Чечота, який вказує на те, що правоздатність у суб'єкта є завжди, незалежно від наявності у нього суб'єктивного права, адже особа, яка стала суб'єктом цивільного права одразу ж набуває здатності бути носієм суб'єктивних цивільних прав. Інакше бути не може [12, с. 11]. І справді, кожна особа може придбати певну річ, але лише з моменту придбання у неї виникає суб'єктивне право власності на неї. Тому можна стверджувати, що правоздатність і суб'єктивне право співвідносяться як можливість і дійсність. Він, як і більшість авторів [13, с. 79], пропонує розглядати правоздатність як абстрактну можливість бути носієм

права, яка має свій зміст, межі [12, с. 11], така ж конструкція закріплена і у ст. 25 ЦК України.

Якщо продовжувати порівнювати суб'єктивне право і правоздатність, то можна помітити і відмінність у їх структурі, адже суб'єктивні права містять у собі можливості впливати на свою і чужу поведінку, а також можливість захисту свого суб'єктивного права, а правоздатність, як вірно зазначає О. С. Іоффе, “вичерпується мірою дозволеної поведінки” [14, с. 60]. “Справді, правоздатність дає особі можливість набуття певних прав, але при цьому не пов'язує таку поведінку з можливістю вимоги до якогось конкретного суб'єкту” [12, с. 11], — зазначає у своїй праці Д. М. Чечот. Як приклад він наводить право особи на працю (цивільно-правова природа цього права здається нам дещо сумнівною, оскільки такі відносини не передбачають рівність сторін, а тому не можна наводити як приклад таке право як типове суб'єктивне цивільне), здійснення якого залежить лише від поведінки управомоченої особи, де бажанню особи не кореспондується обов'язок будь-якого суб'єкта вступити у правовідносини. Попри те, що наведене Д. М. Чечотом право не є за своєю галузевою природою цивільним, однак на користь даної позиції свідчить, наприклад, закріплене у ст. 310 ЦК України правом на вільний вибір місця проживання та його зміну, адже право на вільний вибір місця проживання завжди входить до цивільної правоздатності незалежно від того, чи є в особи можливість придбати або найняти житло, чи ні.

Варто відмітити, що у випадку порушення суб'єктивного цивільного права, майже завжди можна вимагати його захисту. У той же час питання можливості захисту правоздатності однозначно не вирішена. Відповідно до існуючих теоретичних підходів, порушення правоздатності особи може мати місце у двох випадках:

- 1) порушення власної правоздатності самим суб'єктом (як самостійне звуження своєї правоздатності, так і вихід за її межі);
- 2) порушення правоздатності особи іншими [12, с. 11].

Якщо у другому випадку ми бачимо явне порушення, то перший (вихід за межі правоздатності) можна було б трактувати не лише як неправомірну поведінку, а й як зловживання.

Д. М. Чечот, наприклад, наполягає на неприпустимості судового захисту правоздатності [12, с. 11], оскільки в одному випадку, коли порушення правоздатності має загальний характер (поширюється на невизначене коло осіб) неможливо буде залучити всіх осіб до судового процесу, а в іншому — при порушенні індивідуально визначеної правоздатності, це означало б втручання в компетенцію порушника. Тому як засіб захисту потрібно використовувати скарги заінтересованих осіб або протест прокурора, а сам захист повинен відбуватись в адміністративному порядку. Ми вважаємо, що варто погодитись із даною точкою зору ще й тому, що вона додатково аргументує позицію О. С. Іоффе щодо структури правоздатності, яка вичерпується мірою дозволеної поведінки.

Отже, на нашу думку, варто погодитись із тими науковцями, які вважають, що поняття цивільної правоздатності та суб'єктивного цивільного права є взаємопов'язаними, однак не тотожними правовими категоріями і відповідно співвідносяться між собою як можливе і реальне [15, с. 78], абстрактне і дійсне [16, с. 113].

Коли ж вести мову про наступну стадію — стадію виникнення цивільних прав, то слід відмітити, що дане питання може бути вирішено виключно залежно від конкретного виду правовідносин, у яких відбувається виникнення відповідного суб'єктивного цивільного права. Так, одні цивільні права можуть виникати лише за нормальних умов розвитку цивільних правовідносин, інші — лише при порушенні суб'єктивних прав. Для більш детального дослідження ми сконцентруємо свою увагу на аналізі особливостей виникнення суб'єктивних цивільних прав залежно від виду цивільних правовідносин.

Так, поклавши в основу поділу правовідносин на види підставу їх виникнення, можна виокремити регулятивні та охоронні правовідносини. Регулятивними є такі правовідносини, через які здійснюється регулювання нормальних особистих немайнових та майнових відносин [17, с. 84]. Норми права, на основі яких виникають дані правовідносини визначають ту можливу дозволена, правомірну поведінку особи, яку вона може вчинити для здійснення свого суб'єктивного права. Такі відносини є регулятором (звідси і назва) поведінки суб'єкта і, як наслідок, сприяють нормальному існуванню суспільства. Основою виникнення таких правовідносин є волевиявлення особи, оскільки вони виникають із правочинів, які не можуть бути вчинені поза волею управомоченої особи. Так, наприклад, за договором найму (оренди) наймодавець передає

або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк, а наймач, у свою чергу, повинен належним чином користуватись цим майном, сплачувати таку плату і після закінчення строку повернути майно наймодавцеві.

Охоронні правовідносини виникають лише у випадку певної девіації поведінки суб'єктів права, тому вони мають місце лише при порушенні норм права, зобов'язань і відповідних суб'єктивних прав. Як наслідок на правопорушника можуть бути застосовані певні негативні для нього наслідки на користь потерпілого або держави (наприклад, конфіскація). Ці правовідносини охороняються державою і пов'язані із застосуванням державного примусу [18, с. 97]. Слід відмітити, що в охоронних цивільних правовідносинах належна поведінка виступає або у формі сприйняття правозобов'язаним суб'єктом односторонніх дій управомоченої особи по захисту свого регулятивного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу, або у формі позитивної дії, спрямованої на захист права шляхом подачі позову [19, с. 7] на підставі ст. 16 ЦК України.

У зв'язку із тим, що специфіка набуття суб'єктивних цивільних прав залежить від волевиявлення особи, то варто звернути увагу і на абсолютні та відносні правовідносини. Хоча в основу класифікації покладено такий критерій, як коло зобов'язаних суб'єктів [20, с. 100], не варто забувати і те, що це коло особа обирає самостійно (у відносних правовідносинах), або не обирає взагалі (у абсолютних), тому ми можемо говорити і про залежність поділу цих правовідносин і від волевиявлення особи. Інколи виокремлюють і ще один вид правовідносин — загальнорегулятивні [17, с. 84], проте з огляду на певну спірність даної позиції, ми розглянемо лише особливості здійснення суб'єктивних цивільних прав в межах абсолютних та відносних правовідносин. Абсолютні правовідносини — це такі правовідносини, у яких праву управомоченої особи кореспондовано обов'язок невизначеного кола суб'єктів не порушувати дані права. Наприклад, правовідносини, щодо права власності, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності тощо. Тому подібні права іменуються абсолютними (хоча, на нашу думку, більш доцільно їх називати “суб'єктивні права в абсолютних правовідносинах”). Що стосується обов'язку, то його суть полягає в імперативній забороні порушення таких суб'єктивних прав кожною правосуб'єктною особою. Відносними називаються цивільні правовідносини, у яких управомоченій особі (особам) протистоїть конкретно визначена зобов'язана особа (особи). Коло відносних цивільних правовідносин дуже широке. Воно включає зобов'язальні правовідносини; правовідносини, що виникають внаслідок передачі в користування витворів мистецтва, винаходів; правовідносини щодо реалізації заходів цивільно-правового захисту і т. п. Через те, що в таких правовідносинах сторони — як управомочена, так і зобов'язана — чітко визначені, їх права і обов'язки так само чітко співвідносяться, тому і мають назву відносних. Для відносних правовідносин характерна складна, системна структура змісту. Основу їхнього змісту складають основні права та обов'язки сторін. Крім них, елементами змісту є права та обов'язки сторін, що визначають порядок здійснення основних суб'єктивних прав і виконання основних обов'язків сторін.

Практичне розмежування абсолютних і відносних правовідносин полягає в тому, що при порушенні абсолютного права міри захисту і відповідальності можуть бути застосовані до будь-якого порушника, а при порушенні відносного права може відповідати тільки конкретно визначена особа, яка зобов'язана своєю поведінкою задовольнити інтереси управомоченого. При цьому в законодавстві формується два самостійних блоки цивільно-правових мір захисту: один — призначений для захисту прав у абсолютних правовідносинах, інший — у відносних. Окрім цього, в абсолютних правовідносинах належна поведінка виражається у формі бездіяльності, а у відносних правовідносинах (найбільш типовими з яких є зобов'язання) — найчастіше у формі дії. Абсолютними правовідносинами слід визнати такі правовідносини, в яких праву однієї особи кореспондується обов'язок усіх інших не порушувати це право. Типовим прикладом абсолютних правовідносин є право власності, де суб'єктами є власник та невизначене коло третіх осіб. Невизначеність кола зобов'язаних осіб у абсолютних правовідносинах стала причиною виникнення такої теоретичної концепції, відповідно якій суб'єктивне право власності і подібні йому існують поза правовідносинами [21, с. 93-99]. Обґрунтовуючи цей погляд, Д. М. Генкин писав: “Ми вважаємо, що визначення суб'єктивного права власності як елемента правовідносин носія права власності з невизначеним числом зобов'язаних осіб вимагає критичного перегляду. Що стосується правовідношення з невизначеним складом зобов'язаних осіб, то тут варто прислухатись до точки зору О. С. Іоффе, який вважає, що правовідношення завжди повинно бути конкретним у

тому розумінні, що його змістом є права й обов'язки визначених осіб. Не може бути правовідношення з невизначеним складом зобов'язаних осіб, тобто будь-яких осіб. Загальний обов'язок встановлюється безпосередньо законом, нормою права, а не є елементом безкінечного числа правовідносин з невизначеним числом осіб" [22, с. 34-35].

Однак ці докази не можуть похитнути традиційні уявлення про існування абсолютних цивільних правовідносин. Основний недолік такої точки зору автора полягає в тому, що він змінює кількість зобов'язаних осіб із їх конкретністю. Критичний аналіз такої концепції дав О. С. Іоффе [23, с. 124-126]. Він правильно відзначав: "Коло зобов'язаних у правовідносинах власності визначається досить конкретно, коли закон забороняє всім зазіхати на будь-чій правомочності власності. З цієї конкретності виникають і важливі юридичні наслідки: перед власником повинен відповідати кожен, хто порушив його право. Відповідальність кожного перед власником й означає те, що ще до здійснення правопорушення вони були пов'язані один із одним правовими відносинами" [24, с. 383]. Так само вважала і К. А. Флейшиц [25, с. 228]. Сказане свідчить про те, що право власності існує в рамках абсолютних цивільних правовідносин. Тому здійснення такого суб'єктивного права безпосередньо залежить від відповідної поведінки зобов'язаних осіб. Так, управомочений у правовідносинах власності володіє, користується і розпоряджається своїм майном саме тому, що зобов'язані особи утримуються від здійснення тих дій, які заважали б йому володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном.

Оскільки право власності є елементом абсолютних правовідносин, його не можна розглядати як відношення особи до речі [26, с. 4]. В іншому випадку не було б сенсу описувати це відношення як правове, а можливості власника по володінню, користуванню і розпорядженню майном закріплювати як правомочності. Правові норми завжди впливають на поведінку учасників тих чи інших суспільних відносин. Заперечення цього положення призводить до хибного висновку, начебто правовідносини з приводу власності як відношення між суб'єктами виникають лише в момент порушення права власності.

Не можна, на наш погляд, розглядати як існуючі поза цивільними правовідносинами і суб'єктивні права на вчинення одностороннього волевиявлення (наприклад, регулятивне право вибору предмета виконання в альтернативному зобов'язанні, охоронне право на відмову від договору через його порушення контрагентом) [27, с. 5]). Хоча зобов'язані особи в цих випадках і не можуть перешкодити управомоченій особі в здійсненні такого права, проте обов'язок тут може бути охарактеризований як необхідність сприйняття зобов'язаною особою односторонніх дій носія права [19, с. 7].

Що ж стосується відносин правовідносин, то коло осіб тут чітко визначене. Управомоченій особі (одній або кільком) протиставиться конкретна кількість зобов'язаних осіб. Основу зазначених правовідносин складають зобов'язальні правовідносини, правовідносини щодо передачі прав інтелектуальної власності, правовідносини щодо реалізації цивільно-правових засобів захисту тощо.

Останньою і найбільш важливою стадією суб'єктивного цивільного права є його здійснення. Норми цивільного права не лише наділяють осіб суб'єктивними правами, але й забезпечують здійснення цих прав. Адже цінність будь-якого суб'єктивного права полягає не просто в його наявності, а в можливості здійснення цього суб'єктивного права [28, с. 11]. І відповідно очевидним є те, що будь-яке суб'єктивне цивільне право втрачає свою цінність та призначення у випадку, коли особа, яка наділена ним не має можливості його здійснення, тобто реального втілення тих можливостей, які надаються особі. Саме через це, основним завданням цивільного законодавства є створення ефективного механізму, який би забезпечив процес реалізації правомочною особою всіх можливостей, що входять до змісту конкретного суб'єктивного права для досягнення певного результату. Зрозуміло, що такі механізми повинні бути чітко передбачені у нормах об'єктивного права, а тому необхідно, щоб цивільне законодавство України було настільки збалансованим, щоб не утворювало колізії, прогалини чи інші утруднення у застосуванні своїх положень. Формування законодавства повинно йти еволюційним шляхом, при цьому дещо випереджуючи існуючі реалії у найрізноманітніших сферах життя. Але основою нормальних відносин повинно стати належне забезпечення суб'єктивних цивільних прав особи та чітке дотримання їх здійснення та меж такого здійснення.

В свою чергу необхідно відмітити, що виробленню тих чи інших нормативних

категорій та їх об'єктивізації в нормах чинного законодавства, повинна передувати серйозна наукова розробка будь-якого питання. Це ж стосується і поняття “здійснення суб'єктивного цивільного права”. Тому спробуємо на підставі аналізу існуючих в літературі положень, які стосуються здійснення суб'єктивного цивільного права випрацювати власний підхід до даного питання та вказати на можливі шляхи вдосконалення чинного законодавства, яке регулює відповідні питання.

“Здійснення права — це спосіб його буття, існування, дії, виконання ним своєї головної соціальної функції”, — зазначає Л. С. Явіч: “Право — ніщо, якщо його положення не реалізуються через діяльність людей, їх організації, в суспільних відносинах” [29, с. 207]. При цьому правова норма містить у собі модель відповідних правовідносин. Із настанням умов, передбачених гіпотезою норми, виникає цивільне правовідношення, що відповідає тій моделі, яка встановлена диспозицією чи санкцією норми. З іншого боку, ця модель повинна адекватно відображати реальне положення суб'єктів суспільних відносин і фіксувати ту поведінку, яка необхідна для задоволення законного інтересу управомоченої особи. Здійснення суб'єктивних прав є завершальним етапом правового регулювання, адже саме таким чином абстрактна можливість (правоздатність) перетворюється спочатку в конкретну можливість (суб'єктивне право) а потім і в реальну дійсність (здійснення права) [10, с. 6-8].

Аналізуючи питання здійснення суб'єктивного права, слід відмітити, що під цим поняттям варто розуміти усі можливі види поведінки особи щодо здійснення своїх суб'єктивних цивільних прав у формі їх дотримання, використання та застосування [28, с. 11]. Н. І. Мірошнікова, наприклад, використовуючи поняття дотримання має на увазі, що зобов'язані суб'єкти виконують свої обов'язки і тим самим сприяють здійсненню суб'єктивного права управомоченої особи [28, с. 11]. Так, ч. 3 і ч. 5 ст. 13 ЦК України не допускає дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах, використовувати цивільні права з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісної конкуренції. Використання має місце тоді, коли особа своєю власною поведінкою здійснює своє суб'єктивне право (зокрема, коли особа проживає у будинку чи квартирі, що належить їй на відповідному правовому титулі і при цьому не вступає у правовідносини із іншими особами). Специфіка застосування полягає в тому, що тут здійснення суб'єктивного права залежить від поведінки компетентних органів та посадових осіб. Такі випадки мають місце, наприклад, при здійсненні фізичною особою права на підприємницьку діяльність, коли вони повинні бути зареєстровані у передбаченому Законом України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” порядку.

Однак, незалежно від форми, здійснення суб'єктивного права завжди є поведінкою особи по задоволенню власних інтересів. Але виникає цілком логічне запитання, якщо здійснення права може відбуватись як шляхом активної, так і пасивної поведінки, то чи можна вважати здійсненням свого права поведінку, яка направлена на невикористання свого суб'єктивного права. М. М. Агарков, наприклад, вважає, що така поведінка може виражатись не лише у вчиненні певних дій, а й у їх не вчиненні.

Окремим способом здійснення свого суб'єктивного цивільного права слід виділити відмову [30, с. 425] від свого суб'єктивного цивільного права. При цьому не можна змішувати поняття “нездійснення права” або “не вчинення дій” і “відмова від права”. Так, наприклад, відмова від прав, набутих за довіреністю повинна відбуватись із повідомленням довірителя (ст. 250 ЦК України — “Відмова представника від вчинення дій, які були визначені довіреністю”), відмова від права власності здійснюється шляхом заяви про це чи вчиненням інших дій, які свідчать про відмову від цього права (ст. 347 ЦК України — “Відмова від права власності”), а відмова від особистих немайнових прав не може мати місця в зв'язку із їх невідчужуваністю (ч. 3 ст. 269 ЦК України — “Поняття особистого немайнового права”). Продовжуючи думку М. М. Агаркова, хочеться відмітити, що в окремих випадках здійснення свого суб'єктивного права повинно відбуватись лише шляхом активного волевиявлення. Нездійснення свого суб'єктивного права, або відмова від його здійснення повинна мати певні темпоральні (часові) межі (як, наприклад, у абз. 2 ч. 2 ст. 362, ст.ст. 1270, 1272 ЦК України), якщо це тягне за собою ускладнення або унеможливлення повноцінного здійснення суб'єктивних цивільних прав іншими особі. Безперечно, це не може стосуватись усіх без винятку прав, оскільки нездійснення особою своїх прав, відповідно до ч. 2 ст. 12 ЦК України, не є підставою для їх припинення, крім випадків, встановлених законом. Таке положення є своєрідною

гарантією стабільності належних суб'єкту цивільних прав. Носій суб'єктивного права повинен сам приймати рішення про доцільність і вигідність здійснення даного права в кожному конкретному випадку. Але, на нашу думку, законодавець повинен встановити певний перелік прав, нездійснення яких в продовж певного часу має наслідком припинення цих прав, адже Законом вже встановлені часові межі для прийняття спадщини, здійснення своїх переважних прав тощо.

Говорячи про здійснення суб'єктивного цивільного права, слід звернути увагу і на те, що виходячи із аналізу наукової літератури [13, 79] здійснення суб'єктивних цивільних прав можливе та повинно відбуватись за таких основних умов:

1. Особа повинна бути наділена необхідною правоздатністю щодо своїх цивільних прав (обсягом — конкретними правами і змістом — відповідними правомочностями). Наприклад, при укладенні договору про відчуження майна особа повинна бути його власником або ж мати право розпорядження. Не слід також забувати і той факт, що правоздатність як юридичної так і фізичної особи може бути обмежена судом, тому поведінка поза її межами вважатиметься протиправною. Такої концепції притримуються і в науковій літературі [20, с. 100]. Прикладом обмеження правоздатності можна навести рішення суду в кримінальних справах, яке визначає покаранням заборону займатись підприємницькою діяльністю, займати певні посади. Що ж стосується юридичних осіб, то можливість обмеження їхньої правоздатності прямо передбачена ч. 2 ст. 91 ЦК України і можлива лише за рішенням суду.

2. Суб'єкт правовідносин має бути наділений необхідним обсягом дієздатності [13, 79]. Так, у юридичної особи і правоздатність, і дієздатність виникають одночасно. Зрозумілим є те, що особа, яка не має повної дієздатності не може своїми діями набувати всіх цивільних прав. Водночас існування різноманітних цивільних правовідносин обумовлено неможливістю задоволення інтересу носія права без відповідної поведінки зобов'язаної особи, тобто такої поведінки, яку сама управомочена особа вчинити не може. Тому, здійснюючи своє право, особа повинна мати можливість розпоряджатися як своєю, так і чужою поведінкою. Для цього носій права повинен бути наділений належним обсягом дієздатності. При недостатньому обсязі дієздатності слід застосовувати інститут представництва (законного чи договірної). Адже деякі з вказаних суб'єктивних прав особа вправі набувати самостійно (майже всі особисті немайнові права), а щодо інших (більшості майнових та зобов'язальних) в її інтересах діють управомочені особи (батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники тощо). У тих випадках, коли особа вчиняє правочин поза межами її дієздатності то це, відповідно до ч. 1 ст. 215 та ч. 2 ст. 203 є підставою для визнання правочину недійсним.

3. Поведінка щодо здійснення своїх цивільних прав повинна відповідати принципам здійснення суб'єктивних цивільних прав. На сьогодні поняття принципів, в тому числі і щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав, тлумачиться у цивілістичній науці неоднозначно. Так, О. О. Красавчиков вважає, що під поняттям “принцип” варто розуміти “визначені начала” [6, с. 27], С. С. Алексєєв визначає “принципи” як “вихідні нормативно-керівні начала, наскрізні ідеї” [18, с. 241], Л. С. Явіч вважає їх “керівним відсіком, який пронизує кожен ланку механізму правового регулювання” [31, с. 33], а ЦК України визначає їх як “загальні засади цивільного законодавства” (ст. 3 ЦК України). Ми вважаємо, що під поняттям “принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав” слід розуміти основні начала, найбільш загальні керівні положення (засади), що визначають первинні універсальні вимоги до поведінки, вчинюваної особами — володільцями відповідних суб'єктивних цивільних прав, яка спрямована на здійснення вказаних прав та в силу їх законодавчого закріплення носить загальнообов'язковий характер.

Аналізуючи дані принципи та положення чинного цивільного законодавства, спробуємо сформулювати власне бачення на систему загальних принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав, до якої слід включити принципи законності, автономії волі, розумності та добросовісності.

Принцип законності здійснення суб'єктивних цивільних прав означає, що здійснення прав можливе лише за умов дотримання вимог чинного законодавства щодо порядку здійснення цивільних прав, використання допустимих засобів і способів. При цьому можуть використовуватись будь-які способи здійснення цивільних прав, які прямо не заборонені законом [20, с. 100].

Також не слід забувати, що принцип законності включає в себе і передбачений ч. 2 ст. 13 ЦК України обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб. Впровадження цього принципу можна знайти і в інших нормах

цивільного законодавства. Так, за договором банківського рахунку банк має право використовувати грошові кошти на рахунок клієнта, гарантуючи його право безперешкодно розпоряджатися цими коштами (ч. 2 ст. 1066 ЦК України), що, в свою чергу, є гарантією недопущення обмеження прав клієнта щодо розпоряджання грошовими коштами, які знаходяться на його рахунок (ст. 1077 ЦК України). Цей же обов'язок передбачається і в ст. 17 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, де він закріплений як “Заборона зловживання правом” і виражається у неможливості тлумачення норм Конвенції як таких, що надають будь-якій державі, групі або особі будь-яке право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції.

Ще одним принципом здійснення суб'єктивних цивільних прав є принцип автономії волі [13, с. 79], який закріплено у ч. 1 ст. 12 ЦК України. Він означає, що суб'єкти цивільного права без будь-якого стороннього впливу і можливого тиску обирають варіанти дозволеної поведінки, які полягають у реалізації належних їм правомочностей, що складають відповідне суб'єктивне право [9, с. 254]. Тобто ніхто, окрім самого носія права, не може вирішувати питання про здійснення чи не здійснення суб'єктивного цивільного права та часу, коли дане право повинне бути здійснено. Носій суб'єктивного права повинен сам (за винятком випадків обмеження або позбавлення дієздатності, а також законного або договірною представництва) приймати рішення про доцільність, вигідність, порядок та способи здійснення даного права в кожному конкретному випадку. При цьому важливим є також і те, що до змісту даного принципу повинна входити також і можливість надання особі права прийняття рішення щодо виникнення, або відмови від виникнення окремих суб'єктивних прав. А це означає, що особа має можливість в переважній більшості випадків самостійно вирішувати чи вступати їй у цивільні правовідносини, чи відмовитись від вступу в них, а також змінити чи припинити участь у таких правовідносинах.

Останнім із зазначених ними принципів є принцип розумності і добросовісності. При цьому, важливим у цьому аспекті є те, що саме розумність та добросовісність поведінки носія цивільного права при його здійсненні презюмується (ч. 5 ст. 12 ЦК України). Водночас, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом. Ці поняття є оціночними і в законодавстві України не розкриваються, оскільки не існує чіткого критерію визначення, які ж саме діяння слід вважати добросовісними та розумними, тому санкції, передбачені ЦК України за недобросовісність чи нерозумність, можуть наступати лише після встановлення судом недобросовісності чи нерозумності поведінки особи.

До всього наведеного слід додати, що здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватись у суворій відповідності до вищевказаних принципів. Сукупність даних принципів є обов'язковою для застосування при здійсненні усіх без винятку суб'єктивних цивільних прав. При цьому даний перелік є не лише необхідним, але й достатнім.

Список використаних джерел:

1. *Касяненко Ю. Я.* Стадія / Ю. Я. Касяненко // Юридична енциклопедія / голова редколегії Ю. С. Шемпученко. — К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2003. — Т. 5 “П-С”. — 736 с.
2. *Ямпольская Ц. А.* О субъективных правах советских граждан и их гарантиях / Ц. А. Ямпольская // Вопросы советского государственного права. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 161-166.
3. *Толстой Ю. К.* К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1959. — 281 с.
4. *Братусь С. Н.* О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав / С. Н. Братусь // Советское государство и право. — 1949. — № 8. — С. 30-36
5. *Красавчиков О. А.* Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. — М.: Госюриздат, 1958. — 182 с.
6. *Советское гражданское право: [учебник]: В 2 т. / Под ред. О. А. Красавчикова.* — М.: Высшая школа, 1985. — Т. 2 / С. А. Верб, Ю. Е. Добрынин, Т. И. Илларионова и др. — 576 с.
7. *Флейшиц Е. А.* Соотношение правоспособности и субъективных прав // Вопросы общей теории советского права. — М.: Госюриздат, 1960. — С. 267-282
8. *Кучинский В. А.* Правовой статус и субъективные права граждан / В. А. Кучинский // Правоведение. — 1965. — № 4. — С. 43-48.

9. Цивільне право України : [підручник]: У 2 т. / [В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.] / За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — 452 с.
10. Максименко С. Т. Осуществление гражданских прав и исполнение обязанностей: Автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.712 / С. Т. Максименко ; Саратовский юридический институт им. Д. И. Курского. — Саратов, 1970. — 17 с.
11. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. — М. : Госюриздат, 1961. — 271 с.
12. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты / Д. М. Чечот. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. — 71 с.
13. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — Тула : Автограф, 2001. — 720 с.
14. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О. С. Иоффе // Очерки по гражданскому праву. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1957. — С. 21-64.
15. Белов В. А. Гражданское право: Общая часть : [учебник] / В. А. Белов. — М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. — 639 с.
16. Гражданское право : [учебник]: В 3 т. / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др. / Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2002. — Т. 1. — 632 с.
17. Цивільне право України : [підручник]: У 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — 720 с.
18. Алексеев С. С. Общая теория права : В 2-х тт. / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1981. — Т. 1. — 360 с.
19. Крашенинников Е. А. К учению о гражданско-правовых обязанностях / Е. А. Крашенинников // Вопросы теории юридических обязанностей. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1988. — С. 6-8.
20. Гражданское право: В 2 т.: [учебник] / В. С. Ем, И. А. Зенин, Н. И. Коваленко и др. / Отв. ред. Е. А. Суханов. — М. : БЕК, 1998. — Т. 1. — 816 с.
21. Генкин Д. М. Право собственности как абсолютное субъективное право / Д. М. Генкин // Советское государство и право. — 1958. — № 6. — С. 92-102.
22. Генкин Д. М. Право собственности в СССР / Д. М. Генкин. — М. : Госюриздат, 1961. — 223 с.
23. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР / О. С. Иоффе. — В 2 ч. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. — Ч. 1. — 160 с.
24. Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе // Иоффе О. С. Избранные труды: В 4 т. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — Т. II. — 511 с.
25. Флейшиц Е. А. "Абсолютная" природа права собственности / Е. А. Флейшиц // Проблемы гражданского и административного права. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. — С. 214-233.
26. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права / Ю. С. Гамбаров. — В 2-х тт. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. — Т. 1 : Часть общая. — 793 с.
27. Певзнер А. Г. Понятие и виды субъективных гражданских прав : Автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук : спец. 12.712 / А. Г. Певзнер ; Моск. гос. ун-т. — М., 1961. — 16 с.
28. Мирошникова Н. И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав : [учеб. пособ.] / Н. И. Мирошникова. — Ярославль : Ярослав. гос. ун-т, 1989. — 82 с.
29. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. — 285 с.
30. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков // Известия АН СССР. — 1946. — № 6. — С. 424-436.
31. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы / Л. С. Явич. — М. : Юрид. лит., 1978. — 224 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 30 серпня 2009 року)*

Надійшло до редакції 23.11.2009
Рекомендовано до друку 01.12.2009

